

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АНАЛІЗ

УДК 811.111.81'25:165.0 (81:1)

В.Д. Бялик

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНЦЕПТИ: ГЕРМЕНЕВТИКА ТА ПЕРЕКЛАД

Розглядаються теоретичні проблеми концептологічного аналізу художнього твору. Доводиться, що реалізація особливостей лінгвокультурних концептів чітко виявляється в умовах білінгвізму та процесі перекладу; концепт є інструментом, який дозволяє розглянути в єдності художній світ твору і національний світ. Обґрунтовується висновок: соціолінгвістичні особливості та етико-культурні чинники є основними складовими лінгвокультурного концепту, які необхідно враховувати в процесі міжмовної комунікації та перекладу художнього твору.

Ключові слова: *концепт, білінгвізм, переклад, мовна особистість.*

Моделювання світу у свідомості людини здійснюється за допомогою концептів – «дискретних змістовних одиниць колективної свідомості, що відображають предмет реального / ідеального світу і збережених в національній пам'яті носіїв мови у вербально позначеному вигляді» [2, с. 12]. Концепти – одиниці, за допомогою яких ми мислимо про світ, «такий розумовий зміст, який передує всім значенням слів- репрезентантів, пояснює і охоплює ці значення» [31, с. 12]. Вважається, що в концептах виявляються прототипічні категорії сприйняття світу. Концепт може бути реалізований у слові, словосполученні, висловлюванні, тексті, дискурсі.

Концепти певного художнього твору пов'язані з процесом читання і розуміння якого-небудь уривка або цілого тексту. Нову інформацію, отриману з тексту, людина повинна співвіднести як із власною основою знань, так і з внутрішнім уявленням самого цього уривка. У міру надходження нова інформація стає старою, а в процесі читання текстовий концепт «зростає».

Достатньо регулярно використання певного слова в різних сюжетних контекстах роману приводить до його символізації, до появи в арсеналі його художніх функцій функції позначення низки концептів, які виражають світогляд і світовідчуття письменника [25, с. 10].

Деякі вчені структуру концепту описують за допомогою польового підходу, виокремлюючи в його складі ядро і периферію. Ядро окреслює коло предметів, які можуть бути названі даним предметом [пор. 23, с. 65]. Периферію складають коннотації (оцінні, емоційні, стилістичні відтінки значення, які можуть бути знайдені в словниковій дефініції) і асоціативні ознаки. Асоціація визначається як «зв'язок між окремими уявленнями, при якому одне з уявлень викликає інше» [27, с. 78]. В основі асоціативних ознак лежать процеси метафоризації й переносу значень.

Дж. Лакофф у теорії концептуалізації зазначає, що в пізнанні світу людиною лежать концепти базового рівня (ядро) і ментальні схеми маніпулятивного характеру (периферія) [36, с. 78], цю ж ідею поділяє О.Г. Баранов [4, с. 94-100].

Л.О. Чернейко визначає концепт як «конструкт, який репрезентує асоціативне поле назви, але не зводиться до неї» [30, с. 80]. Концепт – узагальнений образ слова, який складається з гештальтів (еквівалентом німецького терміна «гештальт» є термін «образ»). Вчені вважають, що концепт, що розглядається як узагальнений образ слова у всьому різноманітті мовних і позамовних зв'язків, – термін більш широкий і більш прийнятний для сучасної лінгвістики, ніж термін «поняття». Виявити різну насиченість гештальтами семантично близьких концептів допомагає концептуальний аналіз. Як відомо, концептуальний аналіз дає можливість не тільки більш глибокого, але й більш широкого розгляду семантики тексту.

Концепт – водночас і індивідуальне уявлення, і спільність. Таке розуміння концепту зближує його з художнім образом, що містить у собі узагальнюючі й конкретно-чуттєві моменти. Сислове коливання між понятійним і чуттєвим образним полюсами робить концепт гнучкою, універсальною структурою, здатною реалізовуватися в дискурсах різного типу. Важливо підкреслити, що концепт виявляється інструментом, який дозволяє розглянути в єдності художній світ твору і національний світ. Вводячи концепт як одиницю аналізу, філологи отримують можливість включити образну тканину розповіді твору в загальнонаціональну асоціативно-вербальну мережу. Усталене значення твору і слова переростає при цьому в рухоме, відкрите, суперечливе, цілісне значення.

Концепт, як справедливо зазначає Д.С. Лихачов, не «безпосередньо виникає із значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистісним і народним досвідом. Потенції концепту тим ширші і багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини» [19, с. 281].

Комплексний підхід, який розробляється С.Х.Ляпіним і В.І. Карасиком, розглядає концепт як «сисловий квант людського буття у світі, який, залежно від конкретних умов, перетворюється в різні спеціалізовані формоутворення, «гештальти буття...» [20, с. 6]. Ми вважаємо, що аналіз концептів сприяє розумінню глибинних значень твору.

У вивченні проблеми співвідношення мови і культури культурним концептам належить виняткова роль: саме в них виражені уявлення людини про себе саму й навколишній світ.

Особливу увагу дослідники приділяють відображенню національно-культурної специфіки в лексичному складі мови. Одним із підходів до вивчення цього відображення є концептологічний, який ставить у центр дослідження людину як мовну особистість з її соціокультурними, а також індивідуальними характеристиками.

Мовна особистість є одним із головних і визначальних об'єктів лінгвістичних студій. Спираючись на дане поняття, лінгвісти

(Ю.М. Караулов, В.І. Карасик, С.Х. Ляпін, Ю.С. Степанов та ін.) обговорюють актуальні проблеми мовознавства.

Поняття "мовної особистості" відоме в русистиці із праць В.В. Виноградова про мову художньої літератури, а у світовій науці про мову пов'язується перш за все з ім'ям Л. Вайсгербера. Ю.М. Караулов наповнює цю категорію особливим теоретичним змістом, вивільняючи її від психологізму Л. Вайсгербера. Фактично тут можна говорити про уточнення відомої тези Ф. де Соссюра про те, що за кожним текстом приховується мовна система. Ю.М. Караулов пропонує інше прочитання цього відомого постулату: за кожним текстом стоїть мовна особистість. У центрі уваги опиняється не значення як таке, а "значення мовця" і "значення слухача" [див. 15].

Мовна особистість характеризується не тільки ступенем володіння мовою, але і вибором – соціальним, особистісним – мовних засобів різних рівнів, а також баченням світу. Мовна особистість органічно пов'язана з національною культурою.

На думку В.І. Карасика, мовна особистість є узагальненим образом носія культурно-мовних і комунікативно-діяльнісних цінностей, знань, установок і поведінкових реакцій [13, с. 3].

Концепція мовної особистості, в рамках якої висувається завдання встановлення ієрархії значень і цінностей у картині світу суб'єкта як представника лінгвокультурної спільноти [15], виявилася одним з перспективних напрямів на сучасному етапі розвитку культурологічної лінгвістики. Вирішенню окресленого завдання сприяє концептологічний підхід до явищ мови і культури.

Концептологічний підхід передбачає в своєму комплексному виразі, що людина "живе, спілкується, мислить, діє в світі концептів, стосовно до яких поняття, образи, що традиційно розуміються, поведінкові стереотипи виступають їх частковими формами" [20, с. 11]. Дане співвідношення термінів "поняття" і "концепт" викликає безперечний інтерес, оскільки на сьогодні у лінгвістиці (а також у філософії й логіці) ці терміни не мають однозначних тлумачень і їх співвідношення поки що не можна вважати встановленим.

Це добре видно на прикладі дефініції концепту, яку пропонує Ю.С. Степанов: «Поняття (концепт) – явище того ж порядку, що і значення слова, але розглядається в дещо іншій системі логічних відношень і форм, які досліджуються як у мовознавстві, так і в логіці» [29, с. 384].

У зв'язку із зазначеною нечіткістю позицій вчених у лінгвістиці щодо концепту існує кілька підходів до його визначення. Концепт як поняття тлумачать прихильники логічного моделювання семантики. В цьому випадку концепт (від лат. *conceptus* – зміст поняття) визначається як думка, що містить в узагальненій формі предмети і явища дійсності шляхом фіксації їх властивостей і відношень.

При психологічному визначенні концепт розглядається як «якесь уявне утворення, що має замісну функцію». На перше місце виступають

при цьому суб'єктивно-значущі характеристики концепту у свідомості учасників спілкування, які зводяться, як правило, до різних образів, які є формами індивідуального і групового життя і діяльності людей, сталих і типових для соціальних відносин.

Когнітивне тлумачення концепту (на відміну від традиційного логічного тлумачення) знаходить своє відображення в працях С.А. Аскольдова, Д.С. Лихачова, Ю.С. Степанова, А.П. Бабушкіна, А. Вежбіцької, Н.Д. Арутюнової, С.Х. Ляпіна, В.І. Карасика та ін.

Н.Д. Арутюнова тлумачить концепти як поняття практичної (буденної) філософії, що виникають "в результаті взаємодії таких чинників, як національна традиція і фольклор, релігія і ідеологія, життєвий досвід і образи мистецтва, відчуття і системи цінностей" [1, с. 3]. У цьому випадку протиставляється не індивідуальне і колективне, а наукове і буденне знання. С.Х. Ляпін розглядає концепт як багатовимірне культурно-значуще соціо-психічне утворення, визначене в тій або іншій мовній формі [див. 20]. У наведеному визначенні на перший план висувається ідея багатовимірності концепту, виокремлення в ньому як раціонального, так і емоційного компонентів. Поділяючи точку зору С.Х.Ляпіна, В.І.Карасик стверджує, що "концепти є первинними культурними утвореннями, трансльованими в різні сфери буття людини, зокрема у сфери переважно понятійного (наука), переважно образного (мистецтво) і переважно діяльнісного (буденне життя) освоєння світу" [13, с. 4].

Д.С. Лихачов визначає концепт як "замісник поняття в індивідуальній і колективній свідомості носіїв мови" [18, с. 5]. Ця позиція дозволяє врахувати багатство асоціацій і смислових транспозицій, визнати межу між значенням і концептом цього значення у свідомості окремих людей і людських колективів. У такому розумінні поняття "концепт" видається значно більш широким, ніж лексичне значення, закріплене в словнику. На думку Д.С. Лихачова, "концепт є результатом зіткнення словникового значення слова з особистісним і народним досвідом..., потенції концепту тим ширші і багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини" [19, с. 281].

С.А. Аскольдов тлумачить концепт як "уявне утворення, яке заміщає нам у процесі думки невизначену безліч предметів одного і того ж роду" [2, с. 269]. Таким чином, найістотнішою ознакою виступає функція замісництва.

За визначенням Ю.С. Степанова, "переплетення" значень, "пучок" уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, які супроводжують слово, – є концептом [див. 29]. Концепт – "це ніби згусток культури в свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини" [29, с. 40].

Отже, єдиного тлумачення терміна "концепт" немає. Проте всі дослідники концептуально-культурологічного напрямку (С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачов, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова та ін.) загалом розглядають концепти як "якісь способи репрезентації дійсності у

свідомості людей", як згустки значення, які несуть важливу культурну інформацію і знаходять своє вираження у вигляді знаків. "Концепт" тлумачиться як багатовимірне утворення, що охоплює, зокрема, образні, понятійно-дефініційні і нормативно-оцінні характеристики.

Ми беремо за основу комплексне розуміння концепту в трактуванні культурно-лінгвістичного напрямку лінгвістичних досліджень – як найближче до сфери лінгвістики і аналізу художнього тексту. Концепт (ми використовуємо цей термін у значенні, яке вкоренилося в лінгвістичних дослідженнях концептуально-культурологічного напрямку) встановив нові уявлення про ментальні структури, інтегрувавши, зокрема, різні традиційні теорії значення (логічні, психологічні, поведінкові тощо) і такі складові психічної діяльності людини, як поняття, уявлення, метафоричні образи, культурно-історичні асоціації.

Практично всі вчені погоджуються з тим, що концепт включає слово і безпосередньо пов'язане з ним переживання. Концепт має подвійне існування: необ'єктивоване, невизначене, ідеальне (як елемент свідомості), а також об'єктивоване, зафіксоване, виражене в знакових формах.

"Художні концепти", які існують у свідомості автора і відображаються в тексті, містять у собі можливості образного розвитку. Теорія художніх концептів мало розроблена, причина тому – невизначеність статусу самого концепту і різноманіття його дефініцій [26, с. 51]. Концептом можна вважати, на думку Л.Н. Рягузової, тільки поняття, що виражає сутнісні значущі явища, які, крім образних уявлень, художньо ілюстрованих, стали предметом критичного осмислення [26, с. 51]. Це стосується й художніх концептів, які повинні бути описані й осмислені. У формуванні концепту важливі елементи самоусвідомлення і метаопису. В концептах укладено об'єктивне значення в його суб'єктивній інтерпретації.

На думку О.С. Кубрякової, існує принаймні два ракурси розгляду концептів: власне мовний, "коли ми хочемо дати їм дефініції як окремим словам", і концептуальний, "коли ми прагнемо роз'яснити, яким оперативним одиницям нашої свідомості або ж ментальним у ній репрезентаціям вони відповідають" [17, с. 84].

Л.Г. Панова також виділяє "два підходи до опису" мовних одиниць: "опис словникових дефініцій" того або іншого слова, взятих із різних джерел, їх подальший аналіз і "аналіз сполучуваності даного слова" (концепту) в різних художніх текстах [23, с. 167].

В лексикографічній традиції, за словами А.Д. Комлева, "має місце прагнення шукати одиничне точне значення лексеми, уточнююче "наближене значення" тлумачного словника" [16, с. 120]. Причому це "підсумкове формулювання" характеризує якість "середнє значення" даної лексеми [16, с. 120]. Саме тому при аналізі концептів цей підхід нам видається недоречним. Більше того, концепт, на наш погляд, є ментальною категорією, відображенням індивідуального досвіду кожної

мовної особистості, і ключ до його розуміння лежить в аналізі мовних даних – адже саме вони об'єктивують те, що вже піддалося когнітивній обробці людським розумом. Під аналізом мовних даних ми розуміємо перш за все аналіз сполучуваності певного слова (концепту) в художньому тексті.

Кожному концепту властива своя особлива "окрема мова" – специфічна сполучуваність. Встановивши, як визначається концепт у тому або іншому контексті, об'єднавши всі визначення концепту в різних контекстах воедино, можна вичленити узагальнений зміст даного концепту. При відборі мовного матеріалу (досліджуваних концептів і їх форм) слід керуватися виокремленим О.С. Яковлевою принципом "єдності коренеслова" [35, с. 200].

Об'єктом дослідження при концептологічному аналізі художнього тексту є понятійна область (концепти) з відповідним довкола них словесними позначеннями (словоформи і різні опозиції, через які концепти реалізуються). Причому при аналізі сполучуваності концепту не має значення, чи сам концепт або його словоформи реалізуються в художньому тексті, оскільки і концепт, і його словоформи зводяться фактично до однієї досліджуваної одиниці.

У пропонованому дослідженні, поділяючи думку В.І. Карасика [14, с. 10], культурний концепт тлумачиться як ментальне утворення, множина вимірювань, з яких найважливішим є ціннісне. При цьому враховуємо, що «національні і загальнолюдські цінності пов'язані як: 1) одиничне і загальне; 2) частина і ціле; 3) явище і сутність. Загальнолюдські цінності (загальне) не існують самі по собі, в «чистому вигляді». Вони пов'язані з національними цінностями (одиничними, окремими), існують в національних цінностях і через національні цінності. Національне включає як прогресивні риси, які властиві певній нації, так і запозичені в інших націй, що стали іманентними для даної нації. Зрозуміло, що національні цінності є загальнолюдськими. А природу загальнолюдського складають кращі досягнення всіх національних спільнот. Вона здійснюється через особливі й одиничні цінності нації. В сучасній лінгвістиці концепт – одна з основних одиниць дослідження лінгвокультурології. В.А. Маслова, автор монографії, присвяченої цьому питанню, пише: «Особлива галузь дослідження – лінгвокультурологічний аналіз текстів, які якраз і є справжніми оберегами культури. Залучення людини до культури відбувається шляхом привласнення нею «чужих текстів». Будучи нікчемно малим елементом світу, текст (книга) вбирає в себе світ, стає всім світом, заміщає собою весь світ для читача. Тому важливим є аналіз текстів у рамках парадигми герменевтики (герменевтика – наука про розуміння). Тут застосовуються різні методи і прийоми дослідження – від інтерпретаційних до психолінгвістичних» [21, с. 35].

В.А. Маслова ключовими концептами культури називає зумовлені нею (культурою) «ядерні (базові) одиниці картини світу, що мають

екзистенціальну значущість як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурної спільноти в цілому» [21, с. 35].

Концепти, як зауважує Д.С.Лихачов, „виникають у свідомості людини не тільки як натяки на можливі значення, але і як відгуки на попередній мовний досвід людини в цілому — поетичний, прозаїчний, науковий, соціальний, історичний і тощо” [19, с. 50].

Концепти культури можна розділити на дві групи: універсальні категорії культури (час, простір, причина, зміна, рух) і соціальні категорії, так звані культурні категорії (свобода, право, справедливість, праця, багатство, власність). Разом із ними В.А. Маслова пропонує виокремити ще одну групу – «категорії національної культури» [21, с. 67]. При ретельному аналізі концептів з'ясовується, що культурно-специфічних концептів у будь-якій мові значно більше, ніж здається на перший погляд. Наприклад, культурно-специфічним можна вважати концепт «картопля». Для українців – це еталон мізерного животіння, звідси фразеологія «*сидіти на одній картоплі*»; для білорусів – це звична національна їжа, що є другим хлібом, який навіть важливіший, ніж перший.

Ключові концепти культури займають важливе положення в колективній мовній свідомості, а тому їх дослідження стає надзвичайно актуальною проблемою. Доказом тому служить поява словників найважливіших концептів культури. Одна з перших праць у цьому напрямі – словник Ю.С. Степанова [29].

Концепт – це вербалізований символічний образ ідеального поняття, яке відображає ментальне уявлення носіїв мови про об'єкт дійсності, що визначається системою традицій даної культури.

Слід зазначити, що якщо концептологія російської мови розвивається швидкими темпами і має вже досить обширну бібліографію, то стосовно української мови цього сказати поки що не можна.

Реалізація сутнісних характеристик лінгвокультурного концепту яскраво виявляється в білінгвізмі, в процесі міжкультурної комунікації та перекладі.

Білінгвізм – особливе явище культури і мови. Мова, вимовлена вихованою в даній культурі особою, є фактом культури: за нею ми можемо ідентифікувати багато важливих культурних змін. Реакція аудиторії на цю мову також культурно знаменна: в ній помітні характерні риси культурної поведінки.

Ю.Д. Дешерієв зазначає, що явище білінгвізму потребує вивчення в різних аспектах. Найважливішими з них мовознавець вважає: а) соціолінгвістичний, б) власне лінгвістичний, в) психологічний, г) педагогічний [10, с. 6]. Дж. Лайонз підкреслює незвичність явища "перфектного" білінгвізму (*perfect bilingualism*), результатом якого є однакова компетентність мовної особистості у двох мовах. В таких окремих випадках білінгви з дитячих літ або навчалися двом мовам одночасно, або починали вивчати одну, а невдовзі й іншу мову. Залежно від того, чи складають дві мовні системи на глибинних рівнях психологічної організації білінгва ціле або зберігаються окремо,

Дж. Лайонз відносить явище "перфектного" білінгвізму до змішаного (compound) або скоординованого (co-ordinate) типу. На думку Дж. Лайонз, не зовсім зрозуміло, чи є "перфектний" білінгвізм геніальною дихотомією і що слугує його нейрофізіологічною імпліфікацією [37, с. 282].

Л.В. Щерба вважав, що в білінгвів, які постійно використовують обидві мови, утворюється одна мова, в якій кожному значенню відповідають два способи виразу, що використовуються один замість одного [34]. «Лінгвістична картина світу у білінгвів складається з трьох основних частин: більшості значень, якщо білінгвізм симетричний, відповідає два способи виразу; є значення, за якими закріплені тільки одиниці мови А; і значення, які виражаються тільки за допомогою одиниць мови Б. У дорослих білінгвів використання одиниць другої мови відбувається переважно тоді, коли у свідомості за певним значенням (а частіше – групою значень) закріплені тільки виразні засоби цієї мови або більш вживані одиниці однієї мови витісняють менш вживані одиниці іншої» [33, с. 105].

Не можна не погодитися з тим, що двомовність – це складний процес міжмовних зв'язків і відношень, при якому здійснюється функціонування обох мов в одній комунікативній сфері.

Двомовність як лінгвістичне явище має важливе значення для мовознавства, бо в процесі оволодіння другою мовою в контактуючих мовах відбуваються різні зміни на рівні мови і мовлення, вивчення яких являє значний інтерес для виявлення закономірностей мов, з'ясування ступеня їх взаємодії.

Білінгвізм (двомовність) як різновид мультилінгвізму розглядається в сучасній лінгвістиці у зв'язку із функціональним статусом мов, що вживаються. Явище білінгвізму спостерігається при вживанні індивідумом кількох мов відповідно до конкретної комунікативної ситуації.

Саме визначення двомовності в сучасній лінгвістиці досить суперечливе і визначається по-різному. Під двомовністю зазвичай розуміють вміння, навички, що дозволяють людині або народу в цілому чи його частині поперемінно користуватися (письмово або усно) двома різними мовами залежно від ситуації і добиватися взаємного розуміння в процесі спілкування.

Двомовність визначається як "практика альтернативного вживання двох мов", "ефективне володіння однією або багатьма мовами" або те, що "знаходить своє вираження в умінні вступати в спілкування за допомогою більш ніж однієї мови" [11, с. 303], а взаємодія мов і зближення їх структур у процесі взаємодії відбувається за наявності якої-небудь зв'язуючої ланки. Такою опосередкованою ланкою і "місцем" здійснення взаємодії мов у процесі двомовності є мислення білінгва. На стику мов виражається найбільш гостро зіставлення способів життя та матеріальних і духовних культур – але це зіставлення відбувається не просто в житті, а на рівні свідомості, осмислення життя.

Бо мова – це дерево пізнання. І наскільки воно гіллясте і розлоге – настільки розвинута модель світу живе у свідомості народу.

З урахуванням соціолінгвістичного аспекту вивчення "двосторонньої двомовності" можна припустити, що білінгв (у нашому випадку – письменник), який вільно володіє двома мовами, може розглядати другу мову як метамову.

Актуальним видається вивчення етико-культурологічних питань, пов'язаних з їх функціонуванням у конкретній мові, також стосовно перекладацької практики.

Дослідники перекладу вказують на неможливість абсолютного перекладу в умовах двомовності, оскільки переклад є не тільки «передачею чужих думок», не просто застосуванням добре розробленої техніки встановлення еквівалентностей у позначеннях засобами окремих мов, але переклад – це мистецтво. А для того, щоб робити якісні лексичні переклади, необхідно володіти мовою засобів художнього тексту, знати його закономірності.

О.Д. Швейцер розглядає переклад як акт міжкультурної комунікації [див. 32]. Як зауважує А.Д. Райхштейн, «між одиницями мов, що зіставляються, може існувати в мові функціональне відношення перекодування, що встановлюється при перекладі текстів з однієї мови на іншу, а також при навчанні іноземній мові на базі рідної. Цим визначаються основні напрями прикладної розробки міжмовних зіставлень: а) теорія перекладу (в тому числі машинного), займається встановленням регулярної тотожності між окремими одиницями двох мов; б) контрастивна лінгвістика прагне виявити, в першу чергу, істотні для методики навчання іноземній мові відмінності останньої від рідної мови» [24, с. 7-8]. Перераховуючи основні напрями досліджень порівняльних фразеологій, А.Д. Райхштейн вказує на лінію вивчення мов за характером явищ, що зіставляються, серед яких:

«а) граматичні властивості фразеологічних одиниць (ФО), наприклад їх структурно-синтаксичні типи, морфологічний склад, порядок розташування компонентів, граматична варіативність, граматична дистрибуція;

б) лексичний (компонентний) склад ФО, наприклад найбільш вживані компоненти, лексична варіантність;

в) семантика фразеологічних одиниць і семантичні відношення в системі фразеології, зокрема характер образності; фразеологічна синонімія, антонімія, полісемія; організація фразеосемантичних мікросистем (полів, груп і т.п.); семантичне членування ФО;

г) стилістичні характеристики і явища у фразеології, наприклад, механізми стилістичного перетворення ФО; стилістичні особливості функціонування окремих груп фразеологічних одиниць і розрядів;

д) кількісні характеристики фразеологічних одиниць, наприклад, вживаність у мові, кількість компонентів у ФО тощо» [24, с. 11-12].

Переклад як форму діяльності можна розглядати і як мовний контакт, спрямований на адекватну передачу змісту оригіналу за

допомогою засобів іншої мови, і як зв'язок двох культур, відображених у цих мовах. Одні і ті ж поняття в них можуть передаватися по-різному. Якщо вони ідентичні, їх переклад не викликає труднощів. Якщо ж вони неоднакові, мають характерні тільки для даної мови особливості, то перекладачу необхідна ерудиція і майстерність, оскільки переклад – це насамперед зіткнення двох культур.

Серед складнощів перекладу усталених одиниць із культурним компонентом значення А.В. Вернер називає відсутність їх еквівалентів у мові перекладу і, як наслідок, їх передачу неідіоматичним шляхом, що вимагає від перекладача володіння культурною компетенцією [пор. 8]. Переклад подібних усталених одиниць передбачає наявність «фонових знань», які визначаються А.В. Вернером як сукупність відомостей історико-культурного характеру, що викликають у свідомості носіїв мови певні асоціації, які співвідносяться зі значеннями мовних одиниць, властиві тільки даній лінгвокультурній спільноті [див. 8].

Слід особливо підкреслити необхідність збереження національного колориту в перекладі. Оскільки переклад вимагає адаптації тексту до нового одержувача, неминучі зміни в інформації, що міститься в оригіналі. І тут найважливішим принципом прагматичного аспекту перекладу має стати врахування функціональної ролі, яку відіграє реалія в тому або іншому повідомленні.

У світлі лексико-семантичного аналізу усталених одиниць важливим є питання про те, чи всі типи значень, які виражаються в оригіналі, зберігаються при перекладі. На думку Л.С. Бархударова, «термін „значення" слід розуміти максимально широко, маючи на увазі не тільки референційні значення мовних одиниць, але і всі інші види відношень, в які входять ці одиниці; ...про збереження незмінного значення можна говорити лише у відносному розумінні, маючи на увазі лише максимально можливу повноту передачі значень. Із цього випливає, що, по-перше, завданням перекладача є по можливості повна передача всіх типів мовних значень – референційних, прагматичних і внутрішньолінгвістичних і, по-друге, при перекладі неминучі смислові втрати, тобто значення, виражені в тексті іноземною мовою, в тексті перекладу зберігаються не повністю і передаються лише частково» [5]. Вчений вважає, що при перекладі найбільшою мірою зберігаються референційні значення. В них відображений «весь практичний досвід колективу, який розмовляє даною мовою, а оскільки сама реальна дійсність, що оточує різні мовні колективи, в незрівнянно більшій мірі збігається, ніж відрізняється, остільки референційні значення, що виражаються в різних мовах, значно більшою мірою збігаються, ніж вони відрізняються» [5].

Відомо, що не всі моменти, нюанси мови навіть в одному і тому ж тексті можуть бути адекватно передані при перекладі. Прагматичні значення меншою мірою піддаються передачі при перекладі. Це пояснюється тим, що різні народи багато в чому відрізняються відношенням до предметів, понять і ситуацій. Ось чому при перекладі художньої літератури основна роль відводиться прагматичним значенням,

і перекладачу часто доводиться жертвувати референційними значеннями, щоб зберегти найбільш важливу для даних текстів інформацію, яку несуть прагматичні значення. Більше того, часті випадки, коли суттєва інформація вміщена саме у внутрішньолінгвістичних значеннях одиниць тексту. Заради їх передачі перекладач змушений нехтувати іншими значеннями.

У кожному конкретному випадку перекладач повинен сам вирішити, якому значенню віддати перевагу, щоб уникнути втрати інформації, найважливішої для тексту, що перекладається.

В більшості випадків можливість зробити правильний вибір залежить від контексту. Проте не завжди контекст містить необхідне уточнення, і в результаті важко провести однозначний вибір еквівалента. В таких випадках правильний вибір необхідної відповідності при перекладі можливий тільки за межами мовного контексту і за умови знання реальної дійсності.

Досліджуючи переклад як особливий вид мовної комунікації, теорія перекладу не обмежується аналізом мовного матеріалу. Адже переклад – це не тільки взаємодія мов, але і взаємодія культур [9, с. 38].

Не можна не враховувати і суб'єктивний чинник перекладу, особливості особистості його автора. В перекладі знаходять своє віддзеркалення ситуація породження початкового тексту і ситуація перекладу. Слід брати до уваги й те, що переклад здійснюється не ідеальним конструктором, а людиною, ціннісна і психологічна орієнтація якої неминуче позначається на результаті. Саме тому предмет перекладацького аналізу охоплює процес перекладу в широкому соціокультурному контексті з урахуванням позамовних чинників, які впливають на нього – його соціальних, культурних і психологічних детермінантів.

Соціокультурний підхід до перекладацької діяльності зумовив особливу увагу до статусу перекладацької діяльності, складових перекладацької компетенції і до самої фігури перекладача як центрального елемента двомовної комунікації.

Труднощі прагматичного аспекту перекладу зумовлені кількома важливими моментами.

По-перше, прагматику тексту мови-оригіналу дуже важко передати в тексті мови-перекладу. Для досягнення адекватності сприйняття тексту-оригіналу перекладачу необхідно здійснювати відповідні зміни в тексті-перекладі. Часто слова, формально схожі у двох мовах, можуть бути або частково адекватні за значенням, або повністю різні в значеннях, або мати значення, еквівалент якого в одній із мов відсутній. Ці слова звичайно називають "помилковими друзями перекладача".

По-друге, велику роль відіграють в історичних і культурних знаннях різних мовних колективів традиції і звичаї, умови життя. Значення детермінуються й модифікуються культурою, тобто звичаями народів.

Деякі значення, так звані реалії, наявні в одній культурі, можуть бути відсутніми в іншій. Відмінність у культурних традиціях двох народів часто віддзеркалюється в розбіжності мов на рівні узусу. Це змушує перекладача, що володіє фоновими знаннями, адаптувати текст з урахуванням настанови на одержувача, зберігаючи в тексті перекладу, в

разі потреби, соціокультурний компонент. У цьому випадку необхідно, щоб переклад містив ту прагматичну адаптацію, яка зберігала б комунікативну установку тексту-оригіналу [12].

Таким чином, правило перекодування при перекладі припускає не тільки врахування мовних значень, але і їх взаємодію з екстралінгвістичними чинниками.

Відзначаючи, що така велика кількість збігів не може не бути свідченням спільності багатьох естетичних, культурних, моральних, побутових цінностей між різними національностями, незважаючи на відмінності між мовними групами, віком мов і культур, можна стверджувати, що проблеми пошуку сфер і областей стикування різних мов та їх фразеологічного складу безпосередньо пов'язані з питаннями пізнання особливостей мови, а розкриття основних ознак і явищ у галузі мовознавства не тільки підвищує ефективність вивчення лексичного складу мови, але і сприяє збагаченню країнознавчими знаннями, що відображають специфічні умови життя, побуту, культури й інших сфер життєдіяльності.

Досліджуючи мову творів і автоперекладів всесвітньо відомого білінгва Володимира Набокова, О.М. Рядчикова і С.Р. Панеш зауважують: «Коли літературний текст надходить від автора оригіналу через переклад до реципієнта, в структурі перекладу відображається безперервна інтерференція різних норм, яких дотримуються різні комунікаційні суб'єкти. Під інтерференцією ми розуміємо взаємодію мовних систем в умовах двомовності. Інтерференція – об'єктивне явище, обов'язкове для діяльності будь-якого білінгва, яке піддається лінгвістичному аналізу за допомогою об'єктивних лінгвістичних методів, котрі мають справу з аналізом співвідношення структур і структурних елементів двох мов, їх взаємопроникнення, взаємодії і взаємовпливу на різних рівнях мови: стилістичному, фразеологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, морфологічному, фонетико-фонологічному. В результаті інтерференції можуть виникати буквализми, тобто перекладацькі помилки різних типів, які, зазвичай, відтворюють комунікативно нерелевантні елементи оригінального вислову, внаслідок чого або порушуються норма і узус мови-перекладу (МП), або виявляється спотворенням справжній зміст висловлювання» [27, с. 116]. Таким чином, концепт є інструментом, що дозволяє розглянути в єдності художній світ твору і національний світ. Використовуючи концепт як одиницю аналізу, філологи отримують можливість включити образну тканину розповіді твору в загальнонаціональну асоціативно-вербальну мережу.

Ми вважаємо, що аналіз концептів сприяє розумінню глибинних значень твору, задуму його автора як розвинутої мовної особистості. Реалізація особливостей лінгвокультурних концептів чітко виявляється в умовах білінгвізму та процесі перекладу. Можна з упевненістю стверджувати, що білінгвізм і перекладацька діяльність всебічно сприяють розширенню контактів між народами, проте не завжди адекватною є передача лінгвокультурних концептів за допомогою однієї мови національно-специфічних реалій іншої.

1. Арутюнова Н.Д. Тождество и подобие (заметки о взаимодействии концептов) // Тождество и подобие. Сравнение и идентификация. – М.: Наука, 1990. – С. 21-36.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. – М., 1997.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Воронеж, 1988. – 40 с.
4. Баранов А.Г. Текст, текстовый модуль, номинация // Лингвистические единицы разных уровней в языке и речи. – Краснодар, 1988. – С.94-100.
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Междунар. отношения, 1975. – 316 с.
6. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
7. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы. – М.: Индрик, 2005. – 1040 с.
8. Вернер А.В. Семантическая и функционально-коммуникативная характеристика фразеологических единиц с культурным компонентом значения: Дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1998. – 386 с.
9. Воеводина Т.В. О соответствии перевода жанровым традициям в свете социолингвистической теории перевода // Тетради переводчика. Вып.16. – 1976. – С. 48-56.
10. Дешериев Ю.Д. К методологии теории билингвизма и методике билингвистических исследований // Методы билингвистических исследований. – М., 1976. – С.6-20.
12. Зограф Г.А. Многоязычие // Большой лингвистический энциклопедический словарь. Языкознание / Под ред. В.Н.Ярцевой. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 303.
13. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози). – Львів: Вид-во при Львів.ун-ті, 1989. – 216 с.
14. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр. – Волгоград – Архангельск: Перемена, 1996. – С.3-16.
15. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2001. – С.3-16.
16. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
17. Комлев А.Д. О языковом концепте «долг» // Логический анализ языка. Языки этики. – М., 2000.
18. Кубрякова Е.С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – С.90-93.
19. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия АН РФ. Серия Литературы и языка. – 1993. – № 1. – Т. 52. – С.3-9.
20. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М., 1997.
21. Ляпин С.Х., Карасик В.И. Концептология: к становлению подхода // Концепты: Научные труды Центроконцепта. – Архангельск: Изд-во Поморск. ун-та, 1997. – Вып. 1. – С.11-35.
22. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001 – 263 с.

23. *Никитин М.В.* Основы лингвистической теории значения. – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
24. *Панова Л.Г.* Грех как религиозный концепт // Логический анализ языка. Языки этики. – М., 2000.
25. *Райхштейн А.Д.* Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии: Учеб. пособие. – М., 1980.
26. *Романенко О.В.* Олицетворения и овеществления в языке романа Э.М. Ремарка «Возлюби ближнего своего» (сопоставительный анализ подлинника и переводов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2002. – 20 с.
27. *Рягузова Л.Н.* Концептуализированная сфера «творчество» в художественной системе В.В. Набокова. – Краснодар, 2000. – 184 с.
28. *Рядчикова Е.Н., Панеш СР.* Язык и перевод четырех знаменитых романов XX века. – Майкоп, 2001. – 157 с.
29. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1985. – 1600 с.
30. *Степанов Ю.С.* Константы: Словарь русской культуры. – М., 1997.
31. *Чернейко Л.О.* Гештальтная структура абстрактного имени // Филологические науки. – 1995. – № 4. – С.73-83.
32. *Чубарян Т.Ю.* Семантика и прагматика речевых жанров юмора: Дис... канд. филол. наук. – М, 1994.
33. *Швейцер А.Д.* Перевод как акт межкультурной коммуникации // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации: Сб. науч. тр. МГУ. – М., 1999. – Вып. № 444.
34. *Шовгун Н.А.* Языковая компетенция ребенка в билингвальной и полилингвальной среде // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Междунар. конгресс исследователей русского языка: Труды и материалы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – С. 105-106.
35. *Щерба Л.В.* Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 276 с.
35. *Яковлева Е.С.* Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Языки русской культуры, 1994. – 344 с.
36. *Lakoff J.* Cognitive Semantics // Meaning and Mental Representations. - Bloomington, 1988.
37. *Lyons J.* Language and Linguistics. An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 356 p.

Summary

The article dwells on the theoretical issues of conceptual analysis of a work of fiction. The realization of the peculiarities of linguocultural concepts is clearly manifested in the process of biligualism and translation. The concept is an instrument which permits to consider the world of fiction and the national world in its unity. The social and linguistic as well as ethic and cultural factors should be taken into account in the process of interlanguage communication and translation.

Key words: concept, biligualism, translation, linguistic personality.

Стаття надійшла до редколегії 1.11.2006 р.